

Nomen est omen

Statsbeteckningar för det delade Tyskland

CHARLOTTA SEILER BRYLLA

Stockholms universitet

I denna artikel undersöks hur de båda tyska staterna benämndes under kalla kriget. Med hjälp av olika beteckningar som DDR, Östtyskland, Zonen, BRD, Västtyskland och Bonn-republiken kunde staterna positionera sig själva och samtidigt ifrågasätta det "andra" Tysklands legitimitet. Valet av statsbeteckningar var medvetna språkhandlingar och del av den systemkonkurrens som präglade de tysk-tyska relationerna fram till enandet 1990. I artikeln diskuteras också Sveriges förhållande till det delade Tyskland genom en analys av vilka benämningar som användes i svensk offentlig diskurs 1949–1989.

Inledning

Sedan den tyska återföreningen 1990 är det tämligen oproblematiskt vilken statsbeteckning som ska användas för den nygamla staten: Det officiella namnet är Förbundsrepubliken Tyskland och den gängse kortformen är Tyskland. Under tiden för den tyska delningen var det betydligt mer komplicerat att benämna de tyska staterna, och fel beteckning kunde leda till inrikespolitiska konflikter och diplomatisk förstämning. De i Sverige oftast använda egennamnen Östtyskland och Västtyskland uppskattades till exempel inte av de tyska staterna själva. Men också vad gäller bruket av förkortningarna DDR och BRD fanns reglerande riktlinjer och praktiker som skilde sig åt mellan de tyska staterna och delvis också förändrades med tiden. Och vad åsyftade egentligen etiketterna "Tyskland" och "tysk" under kalla kriget? Klart är att statsbeteckningarna fungerade som politiska ställningstaganden under en tid, när

---

Artikeln har granskats av två externa lektörer enligt modellen *double blind peer review*.

Fil. dr Charlotta Seiler Brylla, f. 1968, är docent och universitetslektor i tyska vid Stockholms universitet. Hon har framför allt forskat om politiskt språkbruk med fokus på Nazityskland och DDR. För tillfället arbetar hon på en jämförande studie av de gröna partierna i Sverige och Tyskland.

E-post: charlotta.brylla@tyska.su.se

systemkonkurrensen mellan öst och väst inte minst ägde rum på ett diskursivt plan och bedrevs med hjälp av språkligt-retoriska medel.¹

I den här artikeln ska den så kallade Tysklandsfrågan belysas i ett språkhistoriskt perspektiv. Tysklands politiska status efter andra världskriget, förhållandet mellan öst och väst, definitionen av den tyska östgränsen var världspolitiskt relevanta frågor fram till det tyska enandet 1990. En analys av vilka benämningar de två tyska staterna proklamerade för sig själva och för det "andra" Tyskland samt hur de benämndes i svensk offentlig diskurs står i fokus för min studie som har flera syften. För det första lämpar sig statsnamnen väl för att undersöka ett generell språkvetenskapligt fenomen med historisk relevans, nämligen kampen om den rätta benämningen som politiskt ställningstagande. För det andra är bruket av statsbeteckningarna i en svensk kontext intressant för en belysning av relationerna mellan Sverige och de båda tyska staterna. Flera historiker har konstaterat att det neutrala Sverige var föremål för en tysk-tysk dragkamp, där Förbundsrepubliken förvisso sett över hela perioden var den viktigare partnern med ett starkare inflytande, men där DDR trots allt agerade förebild på vissa områden.² Trots det spänningsförhållande som den tysk-tyska konkurrensen skapade för Sverige har BRD intresserat forskarna i betydligt mindre grad än DDR. Förutom Alexander Muschiks undersökning av svensk utrikespolitik i Tysklandsfrågan 1949–1972,³ som belyser såväl Väst- som Östtyskland, har framför allt DDR stått i fokus i forskningen kring de tysk-svenska relationerna under kalla kriget.⁴ Föreliggande artikel är därmed också ett

1. För enkelhetens skull använder jag DDR, Förbundsrepubliken, Östtyskland och Västtyskland som deskriptiva enheter när jag talar om länderna och inte refererar någon annans språkbruk. De ska ses som analytiska begrepp i ett nutida perspektiv och utan de konnotationer de hade fram till 1990.

2. Se exempelvis Nils Abraham, *Die politische Auslandsarbeit der DDR in Schweden: Zur Public Diplomacy der DDR gegenüber Schweden nach der diplomatischen Anerkennung (1972–1989)* (Berlin 2007); Birgitta Almgren, *Inte bara Stasi ... Relationer Sverige-DDR 1949–1990* (Stockholm 2009).

3. Alexander Muschik, *Die beiden deutschen Staaten und das neutrale Schweden: Eine Dreiecksbeziehung im Schatten der offenen Deutschlandfrage 1949–1972* (Münster 2005).

4. Förutom Abrahams och Almgrens studier (se not 2) kan här nämnas Jan Hecker-Stampehl (red.), *Nordeuropa und die deutschen Staaten 1949–1989: Aspekte einer Beziehungsgeschichte im Zeichen des Kalten Krieges* (Leipzig & Berlin 2007); Andreas Linderoth, *Kampen för erkännande: DDR:s utrikespolitik gentemot Sverige 1949–1972* (Lund 2002); Michael F. Scholz, *Skandinavische Erfahrungen erwünscht? Nachexil und Remigration: Die ehemaligen KPD-Emigranten in Skandinavien und ihr weiteres Schicksal in der SBZ/DDR* (Stuttgart 2000); Thomas Wegener Friis & Andreas Linderoth (red.), *DDR og Norden: Østtysk-nordiske relationer 1949–1989* (Odense 2005).

bidrag till forskningen om Sveriges inställning till det delade Tyskland genom att undersöka hur båda tyska staterna konstruerades språkligt.

Undersökningsmaterialet består huvudsakligen av dagstidningar och politiska dokument. I det svenska källmaterialet har även läroböcker i historia, informations- och reselitteratur om de tyska länderna, samt i viss mån också audiovisuella medier ingått.

Statsbeteckningar som diskursanalytiskt undersökningsobjekt

Frågan är inledningsvis vilken signifikans som kan tillmätas en statsbeteckning i en analys som fokuserar språkets betydelse i historiskt-politiska processer. Med andra ord: vad kan ett namn på en stat säga oss om dåtidens politiska diskurs? En statsbeteckning är en lingvistisk enhet på lexikal nivå (ordnivå) och brukar klassificeras som så kallade *nomina propria* (egennamn). Vidare tillhör statsbeteckningarna en underkategori hos egennamnen som kallas toponymer. Inom lingvistisk diskursanalys betonas vikten av att undersöka egennamn inte minst på grund av deras intertextuella och interdiskursiva potential: Bruket av toponymer refererar till historiskt relevanta kontexter och de förmår signalera ett kluster av betydelser och värderingar på samma sätt som nyckelord och slagord.⁵

Egennamnen är som alla lexikala uttryck ett viktigt instrument i politiskt språk, eftersom det inte är godtyckligt vilket ord (eller vilket namn) språkbrukarna väljer i en viss kommunikationssituation. Med hjälp av benämningar refererar språkbrukare till utomspråkliga fenomen och den processen innebär samtidigt en konceptualisering av det benämnda. Genom valet av uttryck förmedlar språkbrukaren vid sidan av referensakten också sin inställning till det benämnda fenomenet. Ibland är benämningsprocessen trivial, som när vi refererar till vardagliga föremål som "bil" eller "mobiltelefon",⁶ men andra gånger kan det röra sig om ytterst laddade och ödesdigra val som "terrorist" kontra "frihetskämpe" eller "deportationståg" kontra "östtransporter".

I politisk kommunikation är orden alltså betydelsefulla verktyg för

5. Jürgen Spitzmüller & Ingo H. Warnke, *Diskurslingustik: Eine Einführung in Theorien und Methoden der transtextuellen Sprachanalyse* (Berlin/Boston 2011) s. 140.

6. Trots att det gäller konkreta ord behöver benämningsakterna för övrigt inte vara neutrala eller ens oproblematiska. Jag kan välja att nedvärdera någons bil genom att benämna den "rishög" och jag kan positionera mig som en Apple-användare genom att kalla min mobiltelefon för "iPhone".

språkligt handlande och ibland utkämpas till och med vad språkforskarna kallar semantiska strider/kamper.⁷ Sådana kamper kan både föras om innehålls- och uttryckssidan av ett ord. Det förra gäller konkurrerande definitioner av begrepp som "frihet", "feminism" eller "hållbarhet", den senare handlar om konkurrerande uttryck för samma företeelse och är alltså den variant som är relevant i den här artikeln.⁸ Som exempel kan anföras att Förbundsrepubliken under lång tid inte ville erkänna gränsdragningen mellan DDR och Polen som en permanent gräns och därför framhårdade i att kalla den "Oder-Neisse-linjen", ofta med tillägget "den så kallade".⁹ I det östtyska officiella språkbruket erkändes gränsen mellan det polska västterritoriet och den sovjetiska ockupationszonen 1948, då det socialistiska enhetspartiets (SED) centralkommitté betecknade den som en "fredsgräns".

Den språkteoretiska utgångspunkten för mina analyser är alltså att benämningar är aktiva språkhandlingar, där språkbrukarna är kontinuerligt delaktiga i att konstruera verkligheten genom sin språkanvändning.¹⁰ Att välja bort ett uttryck eller ett led i sammansättning – till exempel att använda Tyskland i stället för Västtyskland – betraktar jag därför som en aktiv process, som i anslutning till Daniel Wojahn kallas "bortnämning".¹¹

7. Karin Böke, "Politische Leitvokabeln in der Adenauer-Ära: Zu Theorie und Methodik", i Karin Böke, Frank Liedtke & Martin Wengeler (red.), *Politische Vokabeln in der Adenauer-Ära* (Berlin/New York 1996) s. 43–48. Se även Thomas Niehr, *Einführung in die Politolinguistik: Gegenstände und Methoden* (Göttingen 2014) s. 41–47.

8. Kampen om den "rätta" benämningen som del av en sociokulturell och politisk debatt har sedan 1980-talet fått en särskild historisk relevans i form av fenomenet *political correctness*. Ursprungligen syftade politisk korrekthet till att tillbakavisa handlingar och språkliga uttryck som diskriminerar någon på grund av etnisk, sexuell eller social tillhörighet, se Heiko Girth, *Sprache und Sprachverwendung in der Politik: Eine Einführung in die linguistische Analyse öffentlich-politischer Kommunikation* (Tübingen 2002) s. 64.

9. Silke Hahn, "Vom zerrissenen Deutschland zur vereinigten Republik: Zur Sprachgeschichte der 'deutschen Frage'", i Georg Stötzel & Martin Wengeler (red.), *Kontroverse Begriffe: Geschichte des öffentlichen Sprachgebrauchs in der Bundesrepublik Deutschland* (Berlin/New York 1995) s. 288–292.

10. Att betrakta språk som handling går framför allt tillbaka på språkfilosofen John Austins tankar om språkets performativa sida som utgavs postumt 1962 i boken *How to do things with words* och som senare utvecklades av exempelvis John Searle. Den pragmatiska funktionella språksyn som ligger till grund för Austins tänkande hittar vi dock även hos andra filosofer och lingvister som exempelvis Ludwig Wittgenstein, se Lann Hornscheidt & Mats Landqvist, *Språk och diskriminering* (Stockholm 2014) s. 36–40 för en överblick.

11. Daniel Wojahn, *Språkaktivism: Diskussioner om feministiska språkförändringar i Sverige från 1960-talet till 2015* (Uppsala 2015).

Lingvistisk diskursanalys intresserar sig för hur historiska, sociokulturella, politiska förhållanden gestaltas och upprätthålls genom diskurser, vilka kan studeras genom språkliga uttryck – i föreliggande fall lexikala enheter i form av namn. Definitionen av diskurs är inspirerad av Michel Foucaults diskursteori och innebär ett nät av utsagor kring en viss fråga.¹² Själva diskursanalysen innebär ett empiriskt arbete som i regel tar avstamp i texten, i vid mening, för att sedan analysera de språkliga manifestationerna ur ett transtextuellt perspektiv, det vill säga bortom de enskilda texterna. Det gäller att tolka språkliga uttryck i dialog med andra yttranden både synkront och diakront och med hänsyn till aktörerna bakom utsagorna.¹³ Metodiskt rör det sig om ett korpuslingvistiskt¹⁴ och hermeneutiskt förfarande, där det enskilda yttrandet, språkliga handlingsmönster eller den specifika texten får mening i ett interdiskursivt sammanhang. Materialurvalet styrs av kriteriet att undersökningsobjektet – i det här fallet statsbeteckningarna – studeras i ett så omfattande, mångfacetterat och representativt material som möjligt. Jag har alltså strävat efter att studera texter som kan tänkas ha präglat den offentliga diskursen kring Tysklandsfrågan.

Historisk bakgrund: två tyska stater

Bildandet av Förbundsrepubliken Tyskland den 23 maj 1949 och Tyska Demokratiska Republiken den 7 oktober 1949 ledde till en konkurrenssituation som kom att präglade det delade Tyskland ända fram till återföreningen. Det var en kamp mellan två system, där båda regimerna ansåg sig vara moraliskt överlägsna den andra och därmed också den legitima representanten för det demokratiska Tyskland. Inrikespolitiskt spelade systemkonkurrensen en avgörande roll: Trots att länderna tillhörde olika block och ideologier var det aldrig möjligt att tänka bort det ”andra” Tyskland. Men även i relation till andra stater var den tysk-tyska rivaliteten allestädes närvarande och präglade båda ländernas utrikespolitik.

12. Se t.ex. Marianne Winther Jørgensen & Louise Phillips, *Diskursanalys som teori och metod* (Lund 2000) s. 19–21.

13. En metodisk introduktion till lingvistisk analys av diskurs ger Jürgen Spitzmüller & Ingo H. Warnke, ”Discourse as a ’linguistic object’: methodical and methodological delimitations”, *Critical Discourse Studies* 8:2 (2011) s. 75–94.

14. Korpuslingvistik är en gren av språkvetenskapen, där autentiska språkliga data ligger till grund för undersökningen. Omfånget kan variera, men den digitala utvecklingen har lett till att stora elektroniskt lagrade korpusar används i allt högre utsträckning.

Under 1950- och 1960-talen positionerade sig Förbundsrepubliken genom det så kallade *Alleinvertretungsanspruch* som den enda rättmätiga företrädaren för det tyska folket, vilket bland annat grundades i att dess regering tillsatts genom fria val. DDR erkändes därför inte som stat av den västtyska regeringen, och dessutom skulle DDR isoleras genom Hallstein-doktrinen som innebar att Förbundsrepubliken hotade med att bryta de diplomatiska förbindelserna med alla stater som erkände DDR. Sverige var en av de västeuropeiska stater som underordnade sig den västtyska utrikespolitiken i Tysklandsfrågan, även om Hallstein-doktrinen fann många kritiker i svensk offentlighet,¹⁵ medan Finland förhöll sig mer neutralt och valde att varken erkänna Väst- eller Öst-tyskland.

I och med Willy Brandts östpolitik som bland annat ledde fram till grundfördraget den 21 december 1972 förändrades DDR:s situation och den diplomatiska isoleringen upphörde. Grundfördraget var visserligen inte ett *de jure*-erkännande, men reglerade de tysk-tyska relationerna på ett sådant sätt att det i praktiken blev ett *de facto*-erkännande.¹⁶ Språkbruket vittnar dock om den juridiska skillnaden: de tyska staterna hade inte "ambassader" i varandras huvudstäder utan upprättade i stället så kallade "ständiga representationer". Sverige och de övriga nordiska länderna erkände DDR omgående tillsammans med en rad andra länder så snart grundfördraget var undertecknat, och DDR hade därmed nått en utrikespolitisk framgång som bland annat innebar medlemskap i FN och deltagande i den europeiska säkerhetskonferensen i Helsingfors.

Den tysk-tyska konkurrensen upphörde inte trots DDR:s förändrade diplomatiska status och de mer avspända relationerna mellan grannarna. Kalla krigets ideologiska kamp mellan öst och väst fortsatte under 1970- och 1980-talen och i de tyska länderna blev kapplöpningen särskilt konkret: Man hade ett gemensamt ursprung, man talade samma språk, man levde vägg i vägg. Nils Abraham och Birgitta Almgren har visat att de östtyska ansträngningarna att framstå som det "bättre" Tyskland oförtrutet pågick fram till murens fall.¹⁷ Inte minst inom kulturområdet

15. Se Ann-Marie Ekengren, *Av hänsyn till folkrätten? Svensk erkännandepolitik 1945–1995* (Stockholm 1999) s. 261–263 angående en starkt opinion för ett svenskt erkännande av DDR under 1960-talet.

16. Se Ekengren (1999) s. 89–91 för distinktionen mellan *de jure*- och *de facto*-erkännanden.

17. Abraham (2007); Almgren (2009).

investerade DDR åtskilliga resurser i att förbättra sin image, vilket PR-arbetet i Sverige åskådliggör. Trots detta kan en förändring i de tyska staternas retorik iakttas i och med grundfördraget. Erkännandet av den andra statens existens finner ingång i det offentliga språkbruket och ska här undersökas med utgångspunkt i statsbeteckningarna.

Vad stod etiketten Tyskland för under kalla kriget?

Det är en folkrättslig princip att stater själva har rätt att bestämma vad de kallar sig och hur de ska benämnas.¹⁸ Statsnamn transporterar som nämnts ofta politiska signaler och visar hur respektive stat uppfattar och konstituerar sig. Namnfrågan regleras normalt i officiella dokument som exempelvis författningen, vilket dock inte betyder att statsbeteckningen verkligen accepteras av alla språkbrukare. Dessutom cirkulerar också kortformer (Sverige för Konungariket Sverige) och initialförkortningar (SWE eller SE), och just detta blev ett av problemen i det delade Tyskland.

Tyskland var territorialt visserligen uppdelat, men i historiskt och folkrättsligt hänseende levde landet vidare, åtminstone enligt förbundstysk uppfattning. Kortformen "Tyskland" kunde i västtyskt bruk därför antingen referera till hela det tyska området, det vill säga båda tyska staterna eller uteslutande till Västtyskland, vilket betydde att den andra tyska staten exkluderades.¹⁹ Eftersom Förbundsrepubliken eftersträvade ett enat Tyskland, var det problematiskt att inte se DDR som en del av Tyskland. Många av de västtyska benämningarna konceptualiserade DDR just därför som en regional del av en tysk helhet. Trots detta visar språkvetenskaplig forskning att ju längre Tyskland var delat, desto oftare användes "Tyskland" och adjektivet "tysk" som beteckningar för Västtyskland och den västtyska befolkningen.²⁰

18. Manfred W. Hellmann, "Das 'kommunistische Kürzel BRD': Zur Geschichte des öffentlichen Umgangs mit den Bezeichnungen für die beiden deutschen Staaten", i Irmhild Barz & Marianne Schröder (red.), *Nominationsforschung im Deutschen: Festschrift für Wolfgang Fleischer zum 75. Geburtstag* (Frankfurt a.M./Berlin/Bern/New York/Wien 1997) s. 93–107, här s. 93.

19. Hellmann (1997) s. 97.

20. Manfred W. Hellmann, "Zwei Gesellschaften – Zwei Sprachkulturen? Acht Thesen zur öffentlichen Sprache in der Bundesrepublik Deutschland und in der Deutschen Demokratischen Republik", *Forum für interdisziplinäre Forschung* 2 (1989) s. 27–38, här s. 36; Helmut Berschin, *Deutschland – ein Name im Wandel: Die deutsche Frage im Spiegel der Sprache* (München 1979) s. 92–93.

DDR-ledningen stod inför ett liknande dilemma vad gäller bruket av "Tyskland" och "tysk", men utvecklades som vi ska se i en annan riktning. Antingen gjorde DDR anspråk på att företräda det "sanna" Tyskland och krävde exklusivrätten till benämningen eller så förnekade man att det överhuvudtaget fanns ett Tyskland. Fram till slutet av 1960-talet intog man den förstnämnda positionen, därefter den andra. I båda fallen blev konsekvensen att Förbundsrepublikens rätt att kalla sig "Tyskland" måste tillbakavisas.²¹

Hur laddad och problematisk Tysklands-etiketten var, visar följande historiska exempel. År 1978 blev DDR-medborgaren Sigmund Jähn den förste tyske astronauten att åka upp i rymden.²² I den rådande systemkonkurrensen var det förstås ett stort ögonblick för DDR att den lilla socialistiska staten besegrade Förbundsrepubliken på detta prestigefyllda område. Samtidigt var etiketterna "Tyskland" och "tysk" sedan 1974 tabubelagda, eftersom DDR i sin författning ändrat skrivningen från "en socialistisk stat av tysk nation" till "en socialistisk stat av arbetare och bönder". Så hur skulle triumfen bäst kommuniceras? Konkurrerande plakat till Jähns ära visar ambivalensen i nationstillhörigheten. SED:s centralkommitté kunde inte hålla sig från att gå ut med parollen: "Vår astronaut: den förste tysken i rymden", men snart hängde i stället plakat med texten "Sigmund Jähn – en av oss" runt om i östtyska städer.²³

Författningen från 1974 innebar också att DDR tog avstånd från ett tyskt enande. Därmed blev strofen "Deutschland einig Vaterland" i den östtyska nationalsången – med text av Johannes R. Becher och musik av Hanns Eisler – misshaglig och DDR-hymnen framfördes bara instrumentalt. Beteckningen "Tyskland" fick bara användas för tiden innan DDR och BRD bildades.²⁴

21. Hellmann (1997) s. 94.

22. Astronautens ikoniska status framkommer i filmen *Goodbye Lenin* (2003), där huvudpersonen som ung pojke beundrar Jähns insats, och sedan värvar en taxichaufför med Jähnliknande utseende för att spela ny regeringschef i de fejkade nyhetsändringar han spelar upp för sin sjuka mor som ska invaggas i tron att DDR fortfarande existerar.

23. Lutz Seiler, "Heimaten", i Heinz Ludwig Arnold (red), *Göttinger Sudelblätter* (Göttingen 2001) s. 5–27, här s. 19. Originalen lyder: *Unser Fliegerkosmonaut: Der erste Deutsche im All; Sigmund Jähn – einer von uns*.

24. Fritz Hermanns, "Ein Wort im Wandel: Deutsch – was ist das? Semiotisch-semantische Anmerkungen zu einem Wahlplakat der CDU (1990)", i Armin Burkhardt & Peter K. Fritzsche (red.), *Sprache im Umbruch: Politischer Sprachwandel im Zeichen von "Wende" und "Vereinigung"* (Berlin/New York 1992) s. 253–266, här s. 254.

Båda de tyska staterna hade uppenbarligen problem med vilket nationsadjektiv de skulle använda sig av. Beteckningen "tysk" var minerad mark, "västtysk" och "östitysk" hade regionala konnotationer och rymde dessutom andra problem som jag snart ska gå in på. Förbundsrepubliken hade möjlighet att använda ordbildningen "förbundstysk", vilket till en början rekommenderades i de västtyska riktlinjerna, men senare avråddes från ordet till förmån för beteckningen "tysk".²⁵ Den möjligheten fanns inte i DDR som i stället fick göra omskrivningar med sammansättningar eller genitivkonstruktioner: "DDR-medborgare" eller "DDR:s konstakademi".²⁶

Konkurrerande beteckningar fram till grundfördraget 1972

År 1949 omvandlades de fyra ockupationszonerna till två tyska stater, men språkbruket vittnar om att bilden av ett Tyskland uppdelat i zoner fortfarande dominerade. Ingen av staterna ville använda det officiella namnet för det "andra" Tyskland samtidigt som man inrikespolitiskt betonade vikten av att i alla sammanhang använda korrekt beteckning för det egna landet. Genom bruket av inofficiella och delvis stigmatiserande benämningar ifrågasattes existensen av grannen. Följande citat illustrerar den västtyska debatten:

Det finns inga statliga förbindelser mellan Förbundsrepubliken och Mellantyskland. Förbundsrepubliken erkänner inte den sovjetiska ockupationszonen som stat. Den undviker också formuleringen "Tyska Demokratiska Republiken" och varnar för den, då samtliga dessa ord rymmer en historisk lögn. [...] Vi föredrar att tala om "Mellantyskland" som regional beteckning eller om den "sovjetiska ockupationszonen".²⁷

25. Hellmann (1989) s. 36.

26. *Konst och kultur i DDR* (Berlin 1988) s. 23, 26.

27. Erich Mendes 1964, citerat efter Gustav Korlén, "Mitteldeutschland – Sprachlenkung oder Neutralismus?", *Moderna språk* (Stockholm 1965) s. 9. Översättning av mig (CSB). Original: "Es gibt keine staatlichen Beziehungen zwischen der Bundesrepublik und Mitteldeutschland. Die Bundesrepublik erkennt die Sowjetische Besatzungszone als Staat nicht an. Sie vermeidet auch die Formulierung 'Deutsche Demokratische Republik' und warnt vor ihr, denn in jedem dieser Worte steckt eine geschichtliche Lüge. [...] Wir ziehen es vor, von 'Mitteldeutschland' als Regionalbezeichnung zu sprechen oder von der 'Sowjetischen Besatzungszone'."

De här normerande orden uttalades av Erich Mende som var liberal politiker och förbundsminister för samtyska frågor 1963–1968. När Mende skriver "vi" är det alltså den västtyska regeringen och/eller de ansvariga för de tysk-tyska frågorna som reglerar språkbruket. DDR:s officiella namn och dess legitimitet avvisas, i stället föreslås två andra möjliga varianter som båda conceptualiserar DDR som en icke-legitim, tillfällig del av Tyskland. Andra synonymer som användes på 1950- och 1960-talen är "Östzonen", "Zonen", "SBZ" som är en förkortning för *Sowjetische Besatzungszone*, "Östtyskland" och "drüben" (ungefär där borta, på andra sidan). "Östzonen" och "Östtyskland" användes förvisso frekvent, men bruket av dem rönt kritik redan 1948, när liberala politiker från Berlin menade att de felaktigt konstruerade sovjetzonen som östtyska områden, när det i själva verket handlade om mellantyska områden.²⁸ Östra delen av Tyskland var enligt deras argumentation de områden öster om Oder-Neiße-gränsen, som redan nämnts ovan, och som Förbundsrepubliken inte ville erkänna som permanent polska. "Mellantyskland" var alltså en beteckning med laddade geopolitiska implikationer, medan benämningen "sovjetisk ockupationszon" lade tonvikten på den ideologiska hemvisten och placerade in DDR som sovjetisk lydstat. Motsvarande uttryck som den "amerikanska ockupationszonen" eller liknande saknas efter 1949. De tidigare använda beteckningarna "bizonen" eller "trizonen" försvann efter Förbundsrepublikens grundande.²⁹

Bortnämmandet av DDR skedde också genom att västtyska medier och officiella representanter refererade till landet i form av olika sammansättningar med "Pankow". Förleden syftade på den Berlinstadsdel, där kommunistpartiet SED:s höjdare var bosatta innan de flyttade ut till det avskärmade bostadsområdet Wandlitz.³⁰ "Pankow-regimen", "Pankow-diktaturen" eller bara det metonymiska "Pankow" var negativt konnoterade beteckningar som förekom i västtyska tidningar.³¹ En ytterligare benämningsspraktik som syftade till att distansera sig från eller att delegitimeras DDR var bruket av citattecken – "DDR"-medborgare – och tillägget av ett modalt adjektiv – "det så kallade DDR". Fram till mitten av 1960-talet var det snarast uppseendeväckande om de officiella

28. Hahn (1995) s. 292.

29. Hahn (1995) s. 295.

30. Till exempel bodde den förste DDR-presidenten Wilhelm Pieck på Majakowskiring 29 i Pankow.

31. Hahn (1995) s. 295–96.

beteckningarna användes utan någon distansmarkör, vilket då också föranledde kritik från politiker och journalister som varnade för ett erkännande av DDR och av Oder-Neiße-gränsen. Så småningom försvann det distanserade bruket med undantag av Springer-pressen, vars publikationer med stor spridning, till exempel *Bild-Zeitung*, bibehöll "DDR"-skrivningen fram till den 2 augusti 1989.³²

Den svenske germanisten Gustav Korlén konstaterar 1965 med rätta att det råder en rik synonymi vad beträffar den östtyska statens benämning i Förbundsrepubliken. Han utgår från en artikel i *Frankfurter Allgemeine Zeitung* från 1962, där "Östtyskland", "Zonen" och "DDR" (med citattecken) förekommer i samma text. "Mellantyskland" uppträder dessutom ofta i tidningsspråket, konstaterar Korlén, och för de särskilt försiktiga rekommenderar han "det s.k. DDR". Däremot är det enligt Korlén helt tabu att använda den korrekta beteckningen "Deutsche Demokratische Republik".³³

Parallellt bemödade sig DDR om att undvika Förbundsrepublikens officiella namn. Vanligt förekommande var bruket av "Västtyskland" eller "västtysk" i lexikalisk opposition till "DDR". I politbyråns riktlinjer från 1965 hur DDR ska marknadsföras i utlandet heter det exempelvis att "DDR är den tyska fredstaten" och senare i dokumentet att "Västtyskland har blivit Europas centrum för krigsfara".³⁴ Beteckningen "Västtyskland" erkände visserligen Förbundsrepubliken som en del av Tyskland, men samtidigt skapade kontrasten till egenbeteckningen – det officiella namnet DDR – intrycket av ett regionalt provisorium.

Andra benämningar som förekom i DDR var "Västtyska republiken" och ibland också "Tyska förbundsrepubliken" som förkortades till DBR. Den kombinationen möjliggjorde en värderande kontrastering av de båda tyska staterna: Det existerade en tysk "förbundsrepublik" och en tysk "demokratisk" republik. Ett exempel från 1963 visar hur statsbeteckningarna dessutom med fördel kunde inlemmas i antagonistiska argumentationsmönster: "De båda tyska staterna tillhör olika läger. DDR hör till freds-

32. Hahn (1995) s. 295–96.

33. Korlén (1965) s. 15.

34. Översättning av mig (CSB). Original: "Die DDR ist der deutsche Friedensstaat" (s. 37); "Westdeutschland ist zum Hauptzentrum der Kriegsgefahr in Europa geworden" (s. 41). Protokoll från politbyråns sammanträde 9/11 1965, Bundesarchiv (BArch), Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen (SAPMO), DY30 JIV 2/2 Nr 1011, s. 37, 41.

lägret [...] den västtyska republiken hör till krigslägret.”³⁵ I polemiska texter var nedsättande attributiva tillägg i kombination med Västtyskland vanliga. Exempel på detta är det ”militaristiska”, ”imperialistiska” eller det ”revanschistiska Västtyskland”.³⁶ Dessutom användes olika varianter med ”Bonn” som grundord: ”Bonn-staten”, ”Bonn-regimen”, ”die Bonner Ultras”.³⁷ Negativt laddade attribut användes också här för att miss-tänkliggöra Förbundsrepliken: ”Imperialisternas”/”revanschisternas”/”militaristernas Bonn-stat”.³⁸

Förkortningsstriden i avspänningspolitikens kölvatten

År 1966 bildades en stor koalition med kristdemokrater och socialdemokrater i Förbundsrepubliken Tyskland. Redan här kunde en ny era skönjas i förbindelserna till grannen i öst som existerade, men som inte fick nämnas med sitt rätta namn. I den historiska backspegeln blir det nästan komiskt när den västtyske förbundskanslern Kiesinger i ett uttalande 1967 skulle försöka signalera avspänning i relation till något som han inte hade ord för. Han vidgick att ”det har bildats något där borta, ett fenomen vars företrädare jag har börjat brevväxla med, ett fenomen som vi är beredda att knyta kontakter och träffa överenskommelser med”.³⁹ Ett år senare använde Kiesinger beteckningen ”Östtyskland”, medan hans utrikesminister Willy Brandt fortfarande talade om ”Mellantyskland”.⁴⁰ År 1969 efterträddes den stora koalitionen av en social-liberal regering med Brandt som kansler. I sin regeringsförklaring nämnde kanslern explicit ”två stater i Tyskland” och det var första gången som detta erkändes på högsta nivå i Förbundsrepubliken. Brandt konstaterade samtidigt att ett folkrättsligt erkännande av DDR (sic!) inte var möjligt: ”Även om det finns två stater i Tyskland är de inte utland för varandra. Deras inbördes

35. Översättning av mig (CSB). Original: ”Die beiden deutschen Staaten gehören verschiedenen Lagern an. Die DDR dem Lager des Friedens [...] die westdeutsche Republik zum Lager des Krieges.” Citerat efter Colin H. Good, *Die deutsche Sprache und die kommunistische Ideologie* (Bern 1975) s. 204.

36. Se exempelvis *Neues Deutschland* 5/8 1951 s. 2, 31/1 1960 s. 3.

37. Protokoll från politbyråns sammanträde 9/11 1965, BACh, SAPMO, DY₃₀ JIV 2/2 Nr 1011, s. 40; *Neues Deutschland* 9/6 1961 s. 2.

38. Hellmann (1997) s. 103.

39. Översättning av mig (CSB). Original: ”... daß sich da drüben etwas gebildet hat, ein Phänomen, mit dessen Vertretern ich in einen Briefwechsel eingetreten bin, ein Phänomen, mit dem wir bereit sind, [...] Kontakte aufzunehmen, Vereinbarungen zu treffen.” Citerat efter Hahn (1995) s. 304.

40. Hahn (1995) s. 304.

förhållande måste vara av ett särskilt slag.⁴¹ Vad betydde då erkännandet av att det fanns två tyska stater och vad innebar grundfördraget 1972 för benämningspraktikerna i de två tyska länderna?

I DDR:s offentliga språkbruk sätter de politiska förändringarna tydliga spår. I december 1969 använde Walter Ulbricht för första gången förkortningen BRD i ett officiellt sammanhang.⁴² Bruket bör betraktas som ett tillmötesgående av den västtyska östpolitiken samtidigt som de upprepade samförekomsterna av DDR/BRD också syftar till ett jämställande av staterna. Med beteckningen BRD införde officiella DDR-kanaler en affirmativ benämningspraxis som skulle bidra till avspänningspolitiken. De polemiska beteckningarna användes mer sparsamt och i stället etablerade sig BRD i östtysk offentlig diskurs. En genomgång av ett måldokument från 1973 som reglerar DDR:s utlandskontakter visar att förkortningen "BRD" dominerade i stället för beteckningen "Västtyskland" och de sammansättningar med "Bonn" som jag gav exempel på ovan ur ett liknande måldokument från 1965 har också försvunnit.⁴³

Ur ett DDR-perspektiv var bruket av förkortningen "BRD" således en diplomatisk akt som konceptualiserade ett *de facto*-erkännande av Förbundsrepubliken, förkortningen refererar till statens officiella namn.⁴⁴ Den var dessutom symmetrisk med den egna förkortningen DDR som hade använts under lång tid och etablerat sig som den mest frekventa beteckningen i Östtyskland. DDR-bruket av BRD var emellertid en gest som inte uppskattades från förbundstysk sida: Tvärtom utbröt under 1970-talet en strid om initialordet "BRD" och dess användning i och utanför Västtyskland. I riktlinjer från 1974 i delstaten Bayern uppmanades förbundstyska språkbrukare att hellre använda "Tyskland" som kortform än "BRD". 1978 väcktes frågan i tyska förbundsdagen, där en kristdemokratisk politiker ondgjorde sig över att "den kommunist-

41. Citerat efter Hans von Friesen, *Tyskland och stormakterna: En studie i Tysklandsfrågans utveckling efter det andra världskriget* (Stockholm 1973) s. 145.

42. Hellmann (1997) s. 103.

43. Politbyråns protokoll 27/3 1973, BAArch, SAPMO DY30 JIV 2/2 1440, s. 62. En sökning i den databas för DDR-presse som tillhandahålls av Staatsbibliothek zu Berlin illustrerar tydligt förändringen i bruket av BRD. 1959 registreras fyra förekomster för BRD, 1969 förekommer BRD 278 gånger och 1970 är det 3 460 förekomster. <<http://zefys.staatsbibliothek-berlin.de/ddr-presse/suchergebnisse>> (1/3 2016).

44. Hellmann (1997) s. 94.

tiska förkortningen BRD” användes alltmer i österrikiska medier.⁴⁵ Året innan hade bruket av ”BRD” i den västtyska nyhetssändningen *Tageschau* kritiserats i en artikel i *Süddeutsche Zeitung*, också den författad av en CDU-politiker. Han frågade polemiskt om nyhetsredaktionen var förtrogen med det faktum att det i fallet BRD handlade om en ”kommunistisk agitationsformel”.⁴⁶

Argumentationsmönstret om BRD-bruket som en kommunistisk och östtysk propagandastrategi hade cirkulerat i flera år och byggde på idén om att DDR-regimen försökte skapa en parallellitet med det egna statsnamnet för att undvika ordet ”Deutschland”, vilket skulle suggerera att det inte fanns något Tyskland längre. Med tanke på de konceptuella problem som DDR hade med Tysklandsbegreppet har den västtyska argumentationen viss bäring, men den vilar trots detta på felaktig grund. BRD var nämligen inte en östtysk-kommunistisk konstruktion utan hade introducerats redan 1949 av en Wilhelm Grewe, som var Adenauers förste ambassadör i USA. Förkortningen förekom sedan i olika lexikon och halvofficiella uppslagsverk i tysk-tyska angelägenheter, i olika politiska rådgivande dokument som författats av statsvetare och ekonomer, utan att ha uppfattats som problematisk. År 1965 blev ”BRD” plötsligt negativt reglerat i officiella riktlinjer till bland annat lärare och andra statstjänstemän, där det avråds från bruket av förkortningen.⁴⁷

Hur kan man förklara att ”BRD” blir tabubelagt? Det är påfallande att regleringen inträder i en tid, då Hallstein-doktrinen har börjat ifrågasättas av allt fler, vilket också lett till att språkbrukarna använder beteckningen DDR i ökad utsträckning.⁴⁸ Man ska också ha i åtanke att 68-rörelsen redan börjat spira och att ett av den utomparlamentariska oppositionens krav var en radikal förändring av regeringens östpolitik. Det är således en rimlig tanke att försvaret av beteckningen ”Förbundsrepubliken Tyskland” blev en signalfråga för dem som motsatte sig ett erkännande av DDR. Att reducera den västtyska staten till ett ”BRD” suggererade ett jämbördigt förhållande med den DDR-stat, vars existens i själva verket skulle delegitimeras och inte uppvärderas.

45. Hellmann (1997) s. 93.

46. Hahn (1995) s. 319.

47. Hellmann (1997) s. 98; Hahn (1995) s. 319.

48. Hellman (1997) s. 102.

Att statsbeteckningen var en fortsatt känslig fråga trots avspänningspolitiken visar det faktum att frågan väckte ett tjugotal gånger i den tyska förbundsdagen samt att det anordnades en presskonferens på förbunds nivå angående vilka förkortningar som skulle användas vid internationella sportevenemang.⁴⁹ Att det fanns vissa riktlinjer för statsbeteckningarna och att dessa debatterades i västtysk offentlighet är givetvis anmärkningsvärt. Dock är det viktigt att komma ihåg att språkreglerande åtgärder i Förbundsrepubliken inte kan likställas med dem i DDR. I DDR kunde ett felaktigt bruk av statsbeteckningarna innebära långtgående repressalier, vilket inte var fallet i Västtyskland.⁵⁰ Exempelvis blev de östtyska lektorerna Helga och Klaus Dieling hemkallade från DDR-Kulturzentrum 1971, vilket möjligen berodde på att de hade använt beteckningen "Östtyskland" i en antologi med DDR-litteratur.⁵¹ I Västtyskland lyckades språkregleringen bara delvis, påpekar språkforskaren Manfred Hellmann, men han betraktar det ändå som betänkligt att man från myndigheternas sida försökte reglera medborgarnas språk i Västtyskland. Erfarenheten från nazismen och en annan diktatur runt hörnet borde ha gjort staten mer sensibel i sådana frågor.⁵²

Slutligen kan konstateras att även om riktlinjerna inte hade samma följd i Västtyskland, kan de ändå sägas ha haft en trendsättande betydelse.⁵³ Den västtyska aversionen mot "BRD" och rekommendationen att välja kortformen "Tyskland" fick konsekvenser. Beteckningen konstruerade Förbundsrepubliken som det rättmätiga Tyskland, vilket skulle få en psykologisk betydelse i återföreningsdiskursen, där Väst fungerade som prototyp och Öst som det markerade "andra". "Tysk" och "Tyskland" genomgick en semantisk förskjutning i Förbundsrepubliken, så att orden från och med 1970-talet kom att betyda "västtysk" och "Västtyskland". Det medförde behovet av ett lexem som inkluderade östtyskarna, och vid sidan av *gesamtdeutsch* och *innerdeutsch* etablerade sig *deutsch-deutsch*.

49. Hellmann (1997) s. 99.

50. Germanisten Susanne Tienken vittnar om att bruket av förkortningen BRD i prov och skrivningar dock markerades som fel i den västtyska skolan på 1980-talet.

51. Abraham (2007) s. 114. Almgren (2009) ifrågasätter delvis detta och menar att det kan ha funnits andra skäl, s. 202.

52. Hellmann (1997) s. 97.

53. Hellmann (1997) s. 101.

Vi har sett att DDR under samma tid gick i en motsatt riktning och undvek ordet "Tyskland" sedan man i den nya författningen från 1974 inte längre kallade sig en socialistisk stat av en tysk nation. Bruket av "tysk" kunde bara accepteras i sammanhang som avsåg etnisk samhörighet före den tyska delningen.

När det gäller den konsekventa användningen av "BRD" i DDR, kan flera skäl anföras. Det handlade om att tillmötesgå Förbundsrepubliken under Willy Brandts östpolitik, men naturligtvis handlade det även om att bortnämna Tyskland. Att BRD-bruket blev allt mer tabubelagt i Förbundsrepubliken och på så vis skapade osämja kunde dessutom utnyttjas i systemkonkurrensen. Det var en bieffekt av den östtyska benämningspraktiken som spelade SED-regimen i händerna.

Öst och väst i svensk offentlig diskurs

Vi har sett hur frågan om hur den egna staten och det "andra" Tyskland skulle benämnas förblev komplicerad ända fram till den tyska återföreningen samt hur olika benämningspraktiker indikerade och även bidrog till politisk förändring. I det följande ska jag visa vilka beteckningar som användes i en svensk offentlig kontext för att referera till de båda tyska staterna och hur dessa benämningar bidrog till bilder och konceptualiseringar av länderna. Sverige var som neutral stat viktig för både Väst- och Östtyskland och tidigare forskning har visat hur det pågick en regelrätt dragkamp om att framstå som det "bättre" Tyskland inför den svenska regeringen och befolkningen.

Alexander Muschik belyser i sin avhandling att Sveriges relationer till DDR och Förbundsrepubliken bör betraktas i en konkurrenskontext, där en rad utrikespolitiska och utlandspropagandistiska aktiviteter ingår.⁵⁴ Birgitta Almgrens, Nils Abrahams och Andreas Linderoths studier av relationerna mellan DDR och Sverige antyder Västtysklands betydelse för DDR:s PR-arbete i Sverige, men går inte närmare in på frågan.⁵⁵ Eftersom Muschiks studie upphör med grundfördraget 1972 saknas fortfarande en genomlysning av Västtysklands diplomatiska och kulturpolitiska arbete i Sverige fram till återföreningen.⁵⁶ Germanister vid exempelvis

54. Muschik (2005).

55. Almgren (2009); Abraham (2007); Linderoth (2002).

56. Liknande studier för Finland har gjorts av Olivia Griese, *Auswärtige Kulturpolitik und Kalter Krieg: die Konkurrenz von Bundesrepublik und DDR in Finnland 1949–1973* (Wiesbaden 2006) och Seppo Hentilä,

Stockholms universitet har vittnat om konkurrensen mellan de båda tyska kulturinstituten, DDR-Kulturzentrum och Goethe-Institut, som medförde ett ”dubbelt” utbud av tysk kultur.⁵⁷ Även lärare i tyska vid grundskolan och gymnasiet hade goda förutsättningar under 1970- och 1980-talen, när de erbjöds konkurrerande fortbildningar i Väst- respektive Östtyskland.⁵⁸

Västtyskland kontra Östtyskland

Först och främst kan man konstatera att egennamnen Väst- och Östtyskland tidigt får fäste i den offentliga svenska diskursen och används till synes bekymmerslöst och okommenterat, vilket tyder på att deras negativa konnotationer i den tysk-tyska kontexten inte påverkar bruket. Som exempel kan anföras broschyren *Berlinproblemet* från 1961 som ingår i serien *Världspolitikens dagsfrågor*, utgiven av Utrikespolitiska institutet.⁵⁹ Författaren Erik Holm tillämpar konsekvent benämningstrategin att kalla Förbundsrepubliken för ”Västtyskland” och DDR för ”Östtyskland”, medan ”Tyskland” refererar till den historiska tiden före landets delning eller när båda länderna avses. Ett något senare exempel är när den tidigare utrikesministern Östen Undén som skriver om Tysklandsfrågan i *Stockholmstidningen* den 25 september 1965 och genomgående använder beteckningarna ”Östtyskland” och ”Västtyskland”. Den omstridda östgränsen kallar han för övrigt ”Oder-Neiße-gränsen”.

En sökning i korpusen Press 65 som är en del av den svenska referensdatabasen KORP bekräftar bruket av ”Öst”- och ”Västtyskland” som analoga benämningar och visar följande förekomster av de tyska statsbeteckningarna.⁶⁰

Neutral zwischen den beiden deutschen Staaten: Finnland und Deutschland im Kalten Krieg (Berlin 2006).

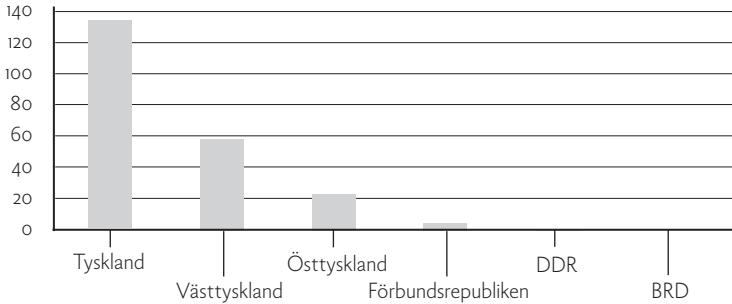
57. Se också Charlotta Seiler Brylla & Elisabeth Wåghäll Nivre (red.), *Sendbote zwischen den Kulturen: Gustav Korlén und die germanistische Tradition an der Universität Stockholm* (Stockholm 2015) s. 12 om hur dåvarande professorn i tyska vid Stockholms universitet, Gustav Korlén, betonade vikten av att behandla ”båda” Tyskland i undervisningen.

58. Almgren (2009) s. 251.

59. Erik Holm, *Berlinproblemet* (Stockholm 1961).

60. KORP återfinns under följande adress <<http://spraakbanken.gu.se/korp>> (1/3 2016).

FIGUR 1. Bruket av namn på det delade Tyskland år 1965 i den svenska referensdatabasen KORP

Källa: Press 65 (KORP) <<http://spraakbanken.gu.se/korp>> (1/3 2016).

Här framgår att beteckningarna "Förbundsrepubliken", "DDR" och "BRD" knappt förekommer alls. Av frekvensen att döma är Västtyskland med fler träffar uppenbarligen ett vanligare tema i svensk press än Östtyskland. Dessutom bör påpekas att en tredjedel av beläggen för Tyskland refererar till Västtyskland. Resten av Tysklands-beläggen refererar till Tyskland före delningen eller mer allmänt till båda staterna.

I mitten av 1960-talet tycks benämningsspraktikerna vad gäller Tyskland alltså vara ganska entydiga. I pressmaterialet finner man dock också exempel, där det tyska språkbruket kommenteras. I en artikel i *Aftonbladet* från den 5 september 1965 pläderar Lars Gyllensten för ett svenskt erkännande av Östtyskland och ifrågasätter samtidigt den västtyska benämningsspolitiken:

Östtyskland kan över huvud taget inte nämnas utan att aggressionerna samtidigt blåses upp – landet heter "Den så kallade demokratiska tyska republiken", "Mellantyskland" (den sista termen förutsätter att det finns ett Östtyskland, öster om nuvarande DDR, dvs den ingår i propagandan för assimilation av områden öster om Oder-Neiße-gränsen mot Polen).⁶¹

Gyllensten är inte den enda rösten som kritiserar Sveriges hållning i den tyska frågan. Ju längre 1960-talet led, desto fler journalister och intel-

61. Jämför också en tidig ledarartikel i *Stockholmstidningen* från den 19 januari 1959 med rubriken "Tyska anspråk" som uppmärksammar de västtyska benämningstrategierna.

lektuella fann det ohållbart att Sverige inte upptog diplomatiska förbindelser med DDR, ett land som man för övrigt redan hade kontakter med såväl inom handel som kultur. Motståndarna med Undén i spetsen anförde länge argumentet att ett svenskt erkännande av DDR skulle innebära att Tysklands delning accepterades permanent. När Brandts östpolitik öppnade möjligheterna för ett västeuropeiskt erkännande, blev huvudargumentet i stället att inga svenska diplomatiska utspel ska få äventyra Förbundsrepublikens förhandlingar med DDR.⁶²

I tidskriften *Språkvård* (1965) listade *Nämnden för svensk språkvård* namn på stater och nationalitetsbeteckningar som bygger på en lista som Utrikesdepartementet satte samman 1964 och som omfattar samtliga länder som Sverige hade diplomatiska förbindelser med.⁶³ Språknämnden kompletterade listan något och uppgifter som inte förekommer i UD:s lista sattes inom parentes. Därför anges beteckningarna för de tyska staterna enligt följande: "Förbundsrepubliken Tyskland (Västtyskland) (Tyska demokratiska republiken, Östtyskland)" samt nationalitetsadjektivet "tysk" och nationalitetssubstantivet "tysk".⁶⁴ I broschyren *TT-språket* från 1965 som enligt egen utsago ska "försä TT:s medarbetare och andra praktiskt verksamma journalister med en brukbar exempelsamling" listas utländska ort- och personnamn. Märkligt nog förekommer endast beteckningarna "Tyskland" och "tysk" i den listan.⁶⁵ I en reviderad version från 1978 listas både Väst- och Östtyskland med respektive tillägg BRD = Förbundsrepubliken Tyskland och DDR = Tyska Demokratiska Republiken.⁶⁶

Konkurrerande beteckningar för DDR

Den så kallade Tysklandsfrågan debatterades allt flitigare i den svenska pressen och 1968/1969 kan en förändring i benämningsspraktikerna iaktas.⁶⁷ Förutom de språkreflekterande bidrag som redan nämnts, används

62. Hans von Friesen menar att Brandts regeringsdeklaration 1969 innebar en nyorientering för västtysk östpolitik, men kanske inte ett så radikalt brott som kommentatorerna ville göra gällande. Grunden hade lagts tidigare och Friesen vill snarare utnämna regeringen Erhards utrikesminister Gerhard Schröder till östpolitikens fader. Friesen (1973) s. 139.

63. "Namn på stater och nationalitetsbeteckningar", *Språkvård* 4 (1965) s. 11ff.

64. *Språkvård* 4 (1965) s. 14.

65. *TT-språket: Skriv- och redigeringsregler* (Stockholm 1965) s. 38.

66. *TT-språket*, 5. uppl. (Stockholm 1978) s. 45

67. Med hjälp av Språkbankens referenskorpus KORP kunde jag se att något hände med bruket av statsbeteckningarna mellan 1965 och 1976. För att kunna bestämma mer exakt när förändringen inträdde och hur statsbeteckningarna användes under tioårsperioden, gick jag

explikationer som "Tyska Demokratiska Republiken (Östtyskland)" och även förkortningen "DDR" börjar komma i omlopp. I en artikel i *Aftonbladet* från den 27 juni 1968 kan man läsa: "Men de östtyska åtgärderna demonstrerar framför allt Västtysklands dilemma i tysklandspolitiken, vilket gäller förbundsrepublikens relationer till Östtyskland, DDR." Att Västtyskland benämns som "Förbundsrepubliken" blir för övrigt allt mer ovanligt i slutet av 1960-talet.

Under 1960-talet kan också försöket iakttas att i DDR-positiva kontexter lansera en svensk förkortning för den Tyska Demokratiska Republiken: Trycksaker på svenska som kommer från DDR-Kulturzentrum eller från det östtyska förlaget Panorama, som utgav ett tämligen omfattande informationsmaterial på svenska, använder förkortningen "TDR" i mitten av 1960-talet. Följdenligt kallar sig också vänskapsförbundet till en början "Föreningen Sverige-TDR". Lanseringen lyckas dock inte och jag har endast kunna spåra få exempel i icke-kommunistiska dagstidningar eller andra publikationer.⁶⁸ År 1968 avrådde chefen för DDR-Kulturzentrum, Jan Peters, slutligen från att använda den svenska förkortningen, så att de svenska språkbrukare som i allt större utsträckning börjat använda DDR i stället för Östtyskland inte skulle bli förvirrade.⁶⁹

När det gäller andra beteckningar för de tyska staterna – i det tyska materialet kunde vi se en rad varianter – förekommer de sällan på svenska annat än i de metaspråkliga kontexter som anförts ovan.⁷⁰ Ett intressant exempel från 1961 har jag dock hittat, där den västtyska argumentationen för Mellantyskland används i syfte att framställa den östtyska statsbildningen i kritiskt ljus. I en artikel i tidskriften *Samtid och framtid* skriver Åke Thulstrup om skolundervisningen i DDR och han börjar sin text på följande vis:

---

igenom Sigtuna klipparkivs material under rubriken "Tyskland i allmänhet" 1960–1970, vilket omfattar ca 300 artiklar samt använde mig av Kungl. bibliotekets digitaliserade dagstidningar för vissa utvalda år under 1970- och 1980-talen.

68. Ett exempel återfinns i Ekengren (1999) s. 274, nämligen i titeln på en PM författad av generalkonsul Åke Sjölén i Västberlin 1969: *Några i den svenska diskussionen sällan eller inte alls beaktade synpunkter på frågan om erkännande av TDR. Bonniers lexikon* från 1966 har med "TDR" som uppslagsord.

69. PM Jan Peters, BArch, SAPMO, DY 13 2589, Zur korrekten Staatsbezeichnung der DDR in Schweden, Stockholm, den 14.6.1968, s. 2.

70. I samband med byggandet av berlinmuren förekommer "Pankow", "Ulbricht-regimen" och "Ulbrichts marionettregering" som benämningar i *Svenska Dagbladets*, *Dagens Nyheter*s och *Arbetets* rapportering, medan den kommunistiska *Ny Dag* talar om *Bonn-staten*, se Charlotta Brylla, "Sozialistische Utopie oder bedrohlicher Oststaat? Darstellungen der DDR im schwedischen öffentlichen Diskurs 1961–1989", i Hecker-Stampehl (2007) s. 202–203.

Mellersta Tyskland (Brandenburg, Sachsen, Mecklenburg etc.) hålls besatt av ryska trupper och förvaltas av tyska kommunister, som där har upprättat en skenstat, kallad Tyska Demokratiska Republiken – i det följande efter tyskt mönster kallad DDR (Deutsche Demokratische Republik). Med orätt kallar många svenskar detta mellantyska, sovjetbesatta område Östtyskland. DDR är en diktatur, för syns skull utrustad med ett parlament, där ett tiotal politiska partier med demokratiskt och liberalt klingande namn är representerade, men i verkligheten styrd av en liten grupp fanatiska kommunister.⁷¹

Thulstrups argumentation ligger således helt i linje med den västtyska fram till slutet av 1960-talet – man kan jämföra med Mendes-citatet ovan – och han använder sig följdentligt av distanserande anförings-tecken i rubriken, när han talar om ”’östtyskt’ skolväsen”.⁷²

Västtyskland kontra DDR/Östtyskland

Den tyska frågan får alltså förhållandevis stort utrymme i den svenska pressen i slutet av 1960-talet. I Willy Brandts valkampanj 1969 i Förbundsrepubliken var relationerna till DDR ett viktigt ärende som följdes av de svenska tidningarna. DDR och Östtyskland används numer synonymt när det refereras till det östra Tyskland. När grundfördraget skrivs under och det svenska erkännandet direkt följer har en viss asymmetri redan etablerat sig i svensk offentlig diskurs. I *Expressen* 17/9 1972 kan man läsa: ”De segslitna förhandlingarna mellan DDR och Västtyskland blir lösta, Östtysklands krav om att förhållandena mellan de båda tyska landsdelarna skall bli som mellan två vanliga stater tillgodoses.” Den 21 december 1972 publicerar *Svenska Dagbladet* en bild på de parter som skrivit under grundfördraget med bildtexten: ”DDR:s Michael Kohl (t.v.) och Västtysklands Egon Bahr utväxlar dokumenten som innehåller grundfördraget mellan de båda tyska staterna.” En ledarartikel i *Dagens Nyheter* 21 december 1972 med rubriken ”Tyska frågan löst” passar på att introducera de officiella statsbeteckningarna vid sidan av de gängse namnen: Västtyskland (Förbundsrepubliken Tyskland) och Östtyskland (Tyska demokratiska republiken). Det kan tyckas onödigt, men med tanke på att både *Aftonbladet* (12/10 1972) och *DN* (8/11 1972) felaktigt

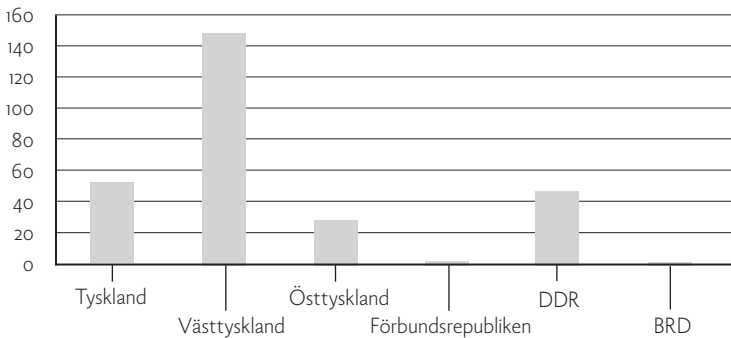
71. Åke Thulstrup, ”Fostran till socialism: Glimtar av ’östtyskt skolväsen’”, *Samtid och framtid: Tidskrift för idépolitik och kultur* 2 (1961) s. 98–101, här s. 98.

72. Thulstrup (1961) s. 98.

kallat Västtyskland för "Tyska förbundsrepubliken", en beteckning som ju före 1972 användes av DDR-regimen, var de korrekta beteckningarna kanske ändå ett nödvändigt förtydligande.

Sammantaget ser vi alltså uppkomsten av konkurrerande uttryck och en vacklan i bruket av de tyska statsbeteckningarna som dels tyder på hur komplicerad frågan var på ett politiskt plan, dels vittnar om en historisk utveckling. En analys av tidningskorpusen Press 1976 visar följande fördelning:

FIGUR 2. Bruket av namn på det delade Tyskland år 1976 i den svenska referensdatabasen KORP

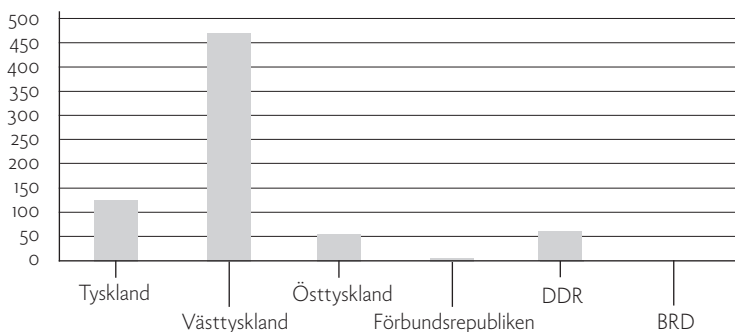
Källa: Press 76 (KORP) <<http://spraakbanken.gu.se/korp>> (1/3 2016).

Medan beteckningarna Förbundsrepubliken och BRD fortfarande är så gott som osynliga används nu förkortningen DDR i den svenska pressen, 1976 till och med lite oftare än Östtyskland. Antalet Tyskland-förekomster har sjunkit, men ungefär hälften av dem refererar till Förbundsrepubliken. Det framgår att Västtyskland fortfarande är ett frekventare ämne i svensk dagspress än grannen i öst. En jämförelse med förekomsterna i korpusen riksdagens snabbprotokoll från 1978/79 bekräftar denna bild. Västtyskland är vanligast med 101 träffar, Förbundsrepubliken Tyskland förekommer sex gånger och BRD lyser även här med sin frånvaro. DDR har tolv träffar och Östtyskland sex. Beteckningen "Tyskland" kan förutom i ordgruppen "Förbundsrepubliken Tyskland" beläggas ytterligare tio gånger, där samtliga belägg refererar till Västtyskland.⁷³

73. KORP: Riksdagens snabbprotokoll 1978/1979, <[http://spraakbanken.gu.se/korp/#?stats_reduce=word&cqp=\[\]&corpus=snp7879](http://spraakbanken.gu.se/korp/#?stats_reduce=word&cqp=[]&corpus=snp7879)> (1/3 2016).

Jämför man slutligen med korpusen DN 87, kan man se att benämningspraktikerna inte förändras mycket under nästa decennium. Västtyskland är fortfarande vanligast både som tema och som beteckning för Förbundsrepubliken. Av de 126 beläggen för Tyskland refererar ungefär hälften dessutom till Västtyskland. DDR och Östtyskland används i ungefär samma utsträckning för att beteckna det socialistiska Tyskland:

FIGUR 3. *Bruket av namn på det delade Tyskland år 1987 i den svenska referensdatabasen KORP*

Källa: DN 87 (KORP) <<http://spraakbanken.gu.se/korp>> (1/3 2016).

Att Östtyskland och DDR uppenbarligen kunde användas synonymt utan värderande implikationer ledde alltså till en asymmetri i benämningen av de tyska staterna. Reportaget av VM-fotbollsmatchen mellan Öst- och Västtyskland i *Svenska Dagbladet* 23 juni 1974 är ett exempel på hur det kunde se ut: "Västtyskland startade också i en mycket offensiv och optimistisk anda. DDR pressades hårt tillbaka under inledningen, [...] och "[...] om Östtyskland triumferade skulle det bli DDR som drabbade samman med holländarna". Motsvarande konkurrerande beteckningar finner man inte för Förbundsrepubliken som konsekvent kallades "Västtyskland", eller då möjligen "Tyskland", vilket direktrapporteringen från VM-finalen mellan Västtyskland och Holland i München är ett belägg för.⁷⁴ Ett ytterligare exempel på de asymmetriska benämnings-

74. Svensk mediedatabas: Fotbolls-VM – final: Västtyskland-Holland. 1974-07-07, <<https://smdb.kb.se/catalog/id/001425618>> (7/3 2016).

praktikerna ger medaljtabellen från OS 1976 i *Expressen* den 4 augusti, där vi hittar "DDR" på andra plats och "Västtyskland" på fjärde plats.⁷⁵

Neutrala läroböcker?

Min undersökning av svenska läroböcker för gymnasiet i ämnet historia visar i gengäld en absolut parallellitet i bruket av beteckningar. Antingen talas om DDR kontra Förbundsrepubliken Tyskland eller – och detta är det vanligaste bruket – om Västtyskland och Östtyskland. Det är uppenbart att läroboksförfattarna bemödat sig om en neutral och symmetrisk framställning av de tyska staterna, det visar inte bara valet av statsbeteckningar. Här följer ett exempel från 1983 som kan sägas vara representativt: "Oenigheten ledde till att Tyskland klövs i två delar: Östtyskland (DDR), den sovjetiska ockupationszonen, och Västtyskland (BRD), de västallierades ockupationszon."⁷⁶ Likaså uppvisar läroböckernas obligatoriska kartor en symmetri i beteckningarna: de två tyska staterna framställs som Västtyskland och Östtyskland.⁷⁷

Intressant är beskrivningen i *Alla tiders historia* (1983) som reflekterar de svenska benämningspraktikerna:

När Berlinblockaden var över, lät västmakterna sina zoner bilda en självständig stat, Förbundsrepubliken Tyskland – ofta kallad Västtyskland. Huvudstad blev Bonn. Efter några månader följde Sovjetunionen exemplet och ombildade sin ockupationszon till Tyska demokratiska republiken, som numera omväxlande kallas Östtyskland och DDR.⁷⁸

Längre fram i boken beskrivs DDR lite noggrannare under rubriken "DDR – ett andra Tyskland",⁷⁹ en konceptualisering jag återkommer till i mina slutsatser.

75. Ett temaprogram om DDR på TV2 från den 15 december 1979 är ett intressant exempel på hur DDR och Östtyskland används synonymt och omväxlande, medan Västtyskland används genomgående. Till och med när de östtyskar som intervjuas använder "die Bundesrepublik" översätts det med "Västtyskland". Svensk mediedatabas: Tema Tyskland: DDR – det andra Tyskland. 1979-12-15, <<https://smdb.kb.se/catalog/id/001690616>> (7/3 2016).

76. Sven Samuelson, *Fortid till nutid 2: Historia för gymnasieskolan* (Stockholm 1983) s. 407.

77. Se exempelvis Lars Hildingson et al., *Två sekler: Lärobok i historia för gymnasieskolan, 3- och 4-årig linje, åk 2–3* (Stockholm 1974) s. 332.

78. Börje Bergström et al., *Alla tiders historia* (Stockholm 1983) s. 376.

79. Bergström et al. (1983) s. 388, 389.

Mitt läroboksmaterial omfattas även av fyra böcker i samhällskunskap. Här råder inte samma symmetriska benämningspraktiker som i historieböckerna. I stället tycks beteckningarna DDR och Västtyskland ha etablerat sig i de fall Östtyskland överhuvudtaget nämns; ofta ges bara Sovjetunionen, Cuba och Kina som exempel på planekonomier och liknande. I boken *Politik* finner man följande sats som erinrar om de asymmetriska benämningspraktikerna i tidningspressen: "I Västtyskland har det uppstått en annan typ av regionala problem mot gränsen till DDR."⁸⁰

Tyskland i informations- och reselitteraturen

I informations- och reselitteraturen dominerar ett till synes neutralt bruk av Väst- och Östtyskland.⁸¹ Hans von Friesen gör i sin redogörelse för Tysklandsfrågan en metaspråklig reflexion när han beskriver framväxten av en östtysk nationalkänsla med anti-västtysk prägel:

Utan att vilja ta regimen i försvar, vände sig den östtyska befolkningen också mot den västtyska propagandakampanjen mot den östtyska staten. Det officiella västtyska språkbruket att kalla Östtyskland för "sovjetryska ockupationszonen" väckte anstöt. I gengäld ansågs Västtyskland och framför allt Västberlin likaväl kunna kallas för "USA-koloni".⁸²

Friesen konstruerar här bilden av DDR som förfördelad lillebror, ett argumentationsmönster som återfinns hos vissa skribenter. Richard Swartz för ett liknande resonemang i sin bok *DDR – en stat växer fram* och det ska inte ses som en prokommunistisk hållning utan är snarare ett försök att behandla de två tyska staterna så neutralt och rättvist som möjligt. Även Swartz går in på namnfrågan:

Östtyskland, DDR, "zonen", det finns många namn på den del av det gamla Tyskland som 1973 fick rang och värdighet av självständig stat

80. Ingemar Larsson (red.), *Politik. Grundbok 3: Samhällskunskap för gymnasieskolan. Årskurs 3*. HSE (Stockholm 1976) s. 101.

81. Jfr exempelvis informationsserien *Länder i fickformat* som utgavs av Utrikespolitiska institutet och som har ett häfte med titeln Västtyskland (senast uppdaterat 1988) samt ett som heter Östtyskland (senast uppdaterat 1988). I häftet om Östtyskland kan man dock iakttä ett frekvent bruk av "DDR" vid sidan om beteckningen "Östtyskland".

82. Hans von Friesen, *Tysklandsfrågan – olöst och olöslig?* (Stockholm 1967) s. 95.

vid sidan av det Västtyskland som länge sökte bli ensam arvtagare till förkrigstidens tyska stat. Om detta mer förbisedda "tyska under" handlar denna skrift.⁸³

I Swartz skrift används genomgående beteckningen DDR, medan Friesen använder sig av Öst- och Västtyskland med vissa inslag av de officiella beteckningarna. Intressant är att "västtyska förbundsrepubliken", i motsats till "Tyska demokratiska republiken", förekommer på flera ställen hos Friesen, även i den reviderade upplagan från 1973⁸⁴, vilket återigen var en beteckning som användes av SED-regimen före grundfördraget.

I ytterligare två publikationer finner jag det asymmetriska paret DDR-Västtyskland: den ena ett resereportage från 1969 av *Dagens Nyheter*-reportern Hans Axel Holm, den andra en skrift från Utrikespolitiska institutet från 1987.⁸⁵ Det visar en kontinuitet i bruket som överensstämmer med pressmaterialet.

Ulf Schenkmanis, erfaren reseguide författare, växlade mellan DDR och Östtyskland i sin bok *Se Östtyskland* från 1989. Han gav dock sina läsare ett språkråd på vägen när det gäller landets namn: "Vill du vara artig mot dina värdar så talar du i Östtyskland enbart om 'die DDR', dvs die Deutsche Demokratische Republik."⁸⁶

Transparens och den funktionella normen

Ett synonymt bruk av DDR och Östtyskland är specifikt för en svensk kontext.⁸⁷ Man kan jämföra med en publikation från utlandsförlaget Panorama DDR som utgav ett stort antal publikationer om DDR samt utlandsmagasinet *DDR-Revyn*. En broschyr om *Konst och kultur i DDR* som utkom på Panorama 1988 har ett konsekvent bruk av DDR i hela den 63-sidiga broschyren. På ett ställe skrivs "Tyska Demokratiska Republiken" och på två ställen refereras till att den socialistiska kulturpolitiken

83. Richard Swartz, *DDR – en stat växer fram* (Stockholm 1974) s. 3.

84. Friesen (1967) s. 8, 36, 46.

85. Hans Axel Holm, *Rapport från Neustadt, DDR: En exempelsamling* (Stockholm 1969); Arne Järtelius, *Honeckers DDR* (Stockholm 1987).

86. Ulf Schenkmanis, *Se Östtyskland* (Stockholm 1989) s. 8.

87. Huruvida bruket att växla mellan DDR och Östtyskland, medan Förbundsrepubliken konsekvent kallades Västtyskland också gäller för andra länder, är en fråga som inte kan besvaras här. Jag har funnit enstaka belägg i danska, norska och brittiska tidningar som skulle kunna tyda på att det förhåller sig så, men den systematiska undersökning som gjorts här och som skulle behöva utföras för att belägga ett sådant förhållande, kan givetvis inte genomföras inom ramen för den här studien.

syftar till att bevara ”det tyska folkets progressiva arv” och till det ”tyska folkets och DDRs historia”.⁸⁸ Bruket är alltså helt i överensstämmelse med det officiellt reglerade språkbruket i DDR: tysk och Tyskland används för att referera till förhållanden som rör Tyskland före delningen.

Frågan är förstas, vilka slutsatser som går att dra utifrån de svenska benämningsspraktikerna. I ett tyskt-tyskt perspektiv kunde Förbundsrepubliken betrakta det som en framgång att den omstridda förkortningen BRD inte kom till användning, vilket till exempel var fallet i Österrike, men å andra sidan etablerade sig tidigt det inofficiella namnet Västtyskland som reducerade landet till ett geografiskt område av det delade Tyskland.⁸⁹ DDR å sin sida fick stå ut med ett utbrett bruk av den misshagliga beteckningen Östtyskland, men kunde samtidigt glädjas över att den officiella initialförkortningen användes flitigt i Sverige. Den typen av medial framgång rapporterades som en propagandistisk seger från de östtyska aktörerna hem till Berlin.⁹⁰

Emellertid skulle det vara förhastat att tolka bruket av DDR som en konsekvens av det östtyska PR-arbetet i Sverige eller som en tribut till den östtyska regeringen. Det är i stället mer näraliggande att betrakta benämningsspraktiken Västtyskland som en konceptualisering av det ”riktiga” Tyskland, där efterledet Tyskland alltså bör tillmätas en viktig roll. Här menar jag att den svenska funktionella normen har präglat språkbruket. Den har enligt språkvetaren Olle Josephson varit vägledande för svensk språkvård – och därmed även påverkat offentligt språkbruk – sedan slutet av 1800-talet och innebär att ”de uttryck fungerar väl som är enkla att lära, producera och förstå”.⁹¹

Jag utgår från att den kommunikativa aspekten framför allt haft betydelse här. Man kan jämföra med ett av skrivråden i det ovan citerade häftet TT-språket från 1978: ”Att skriva KORT är ofta detsamma

88. *Konst och kultur i DDR* (Berlin 1988) s. 46.

89. I TT-språket (1978) finns en avvikelse som styrker mina iakttagelser att BRD aldrig användes: DDR förekommer som uppslagsord med en hänvisning till Östtyskland, BRD förekommer dock inte som uppslagsord.

90. PM Jan Peters, BArch, SAPMO, DY 13 2589, Zur korrekten Staatsbezeichnung der DDR in Schweden, Stockholm, den 14.6.1968, s. 2.

91. Olle Josephson, ”Jämställdhet allt viktigare för språkvårdarna”, *Svenska Dagbladet* 1/9 2014 <<http://www.svd.se/jamstallldhet-allt-viktigare-for-sprakvardarna/om/kultur>> (17/3 2016). I Språkriktighetsboken listas olika bedömningsgrunder för korrekt språk. Som sista punkt anges ”hur väl uttrycket fungerar i olika kommunikativa sammanhang”, vilket alltså brukar kallas den funktionella normen. *Språkriktighetsboken: Utarbetad av Svenska språknämnden* (Stockholm 2005) s. 23.

som att skriva KLART och åskådligt. Välj det enkla ordet och inte det krångliga. Välj hellre det SVENSKA ordet än det främmande.”⁹² Västtyskland var uppenbarligen det namn som fungerade bäst utifrån den funktionella normen. Förkortningen BRD var inte transparent för svenska språkbrukare, Förbundsrepubliken Tyskland var för otympligt ur ett språkekoniskt perspektiv och kortformen Förbundsrepubliken var inte klargörande nog. Då återstod bara Tyskland som ställföreträdande beteckning för Västtyskland, men då riskerade man förebråelsen att exkludera DDR. Trots detta användes ibland Tyskland som beteckning för Förbundsrepubliken, vilket mina belägg ur KORP ovan visar. På samma sätt fungerade beteckningen Östtyskland väl: den var tydlig och placerade dessutom in landet i östblocket. Att DDR trots allt lyckades etablera sig som fullvärdig synonym kan man förmodligen förklara med det utrymme som Tysklandfrågan fick i svenska medier i slutet av 1960-talet, där metaspråkliga diskussioner spelade en viss roll. På så blev förkortningen känd och kom alltmer i omlopp. De östtyska idrottsframgångarna bidrog med säkerhet också till spridningen av initialordet ”DDR”.

Avslutning

Min genomlysning av det tyska materialet har visat att namnfrågan var en laddad angelägenhet under kalla kriget och att valet av benämning för den egna eller den andra tyska staten var del av en signalpolitik som är helt avhängig den historiska kontexten. Det svenska materialet visar snarare på en pragmatisk hållning, där de benämningar gjorde karriär som fungerade kommunikationsmässigt, och där hänsyn till de tysksvenska benämningspreferenserna tycks ha spelat en underordnad roll. Ett undantag utgör de metaspråkliga diskussioner i det svenska materialet som refererar till namnkonflikterna i det delade Tyskland. Studien belägger också att benämningspraktikerna förändrades i och med den politiska debatt som Tysklandsfrågan orsakade.

Med utgångspunkt i de tyska källorna kan man se att det handlade om regelrätta ordstrider: bruket av en beteckning kunde föranleda både inrikes- och utrikespolitiska debatter och ömsesidiga beskyllningar. Vad man kallade Öst- eller Västtyskland hade politisk betydelse och

92. *TT-språket* (1978) s. 5.

det förhandlades också explicit i olika kontexter. Bara det faktum att namnfrågan reglerades med hjälp av statliga riktlinjer visar att det var ett språkpolitiskt relevant problem. De tyska ordstriderna påverkade också delvis den svenska offentliga diskursen. Från tidigt 1960-tal återgavs ett exempel, där "Mellantyskland" anfördes som korrekt beteckning för "DDR". Senare tog de språkreflexiva kommentarerna dock snarare parti för det "andra" Tyskland, som enligt skribenterna diskriminerats av Förbundsrepubliken genom benämningar som "Zonen" eller "Mellantyskland". Mest iögonenfallande i det svenska materialet oavsett genre är dock försöket att konstruera de tyska staterna jämställt, vilket även kan iakttas innan Sverige upptagit diplomatiska förbindelser med DDR.

Studien visar att de båda tyska staterna konstruerades språkligt anorlunda i Förbundsrepubliken, DDR och i Sverige. Emellertid skulle jag vilja argumentera för att bruket trots skillnader frammanade samma bild, nämligen Västtyskland som det "riktiga", prototypiska Tyskland. Sammantaget har jag kunnat konstatera att Förbundsrepubliken både i en västtysk och i en svensk kontext genom de benämningar som användes associerades oftare med Tyskland, medan DDR intog mer av en särstatus. I Västtyskland uppmuntrades från och med mitten av 1970-talet bruket av "Tyskland" och "tysk", fastän det bara var det ena Tyskland som avsågs. I DDR däremot bannlystes allt som hade med "Tyskland" och "tysk" att göra ungefär samtidigt, och i stället tillämpades förkortningen DDR i alla sammanhang, där inte hela det officiella namnet användes. Även de östtyska benämningspraktikerna bidrog således till att konstruera DDR som något annat än en tysk stat. I Sverige ser jag i materialet försöken till ett jämlikt, neutralt språkbruk i paret Västtyskland/Östtyskland, men då DDR ofta figurerade som synonym till Östtyskland, framstår även där Västtyskland som det prototypiska Tyskland. Det asymmetriska bruket i paret Västtyskland – DDR som åtskilliga exempel visade ovan – konstruerar i stället ett "riktigt" Tyskland och ett "andra" Tyskland, benämnt med en förkortning som snarare för tankarna till en organisation eller ett parti.

Efter murens fall skedde den tyska återföreningen förhållandevis snabbt. Mindre än ett år efter att gränsen öppnats enades landet. För östtyskarna blev det en stor omställning med de nya politiska, juridiska och sociala omständigheter som återföreningen innebar. Inte minst handlade

det om att anta en ny samtysk identitet, vilket inte var komplikationsfritt. Även lång tid efter enandet talades om "muren i huvudet" och att östtyskarna kände sig som "andra klassens medborgare". De (väst)tyska språkvetarna Fritz Hermanns och Manfred W. Hellmann snuddar vid tanken att den mångåriga benämningen av västtyskar som tyskar kan ha bidragit till identitetsproblematiken.⁹³ Det är en helt plausibel tanke enligt min mening. Av de två länder som förenades var medborgarna i det ena landet redan tyskar, medan de andra först måste bli det. En symbolisk bild är de östtyskar som 1990 försökte tejpa över två bokstäver (DR) i bildekalen som signalerade att bilen kom från DDR.⁹⁴ Sannolikt gjorde bilen knappast ett (väst)tyskt intryck, om den var en Wartburg eller Trabant, men det var uppenbarligen viktigt att kategorisera sig som "tysk", vilket bokstaven D i det här fallet fick representera.

Med stöd i argumentationen ovan kan man hävda att det västtyska anspråket på att ensamt företräda Tyskland, det så kallade *Alleinvertretungsanspruch*, levde vidare diskursivt genom benämningsspraktikerna kring "Tyskland" och "tysk" även efter att Förbundsrepubliken genom grundfördraget genomförde ett *de facto*-erkännande av DDR. De psykologiska konsekvenserna av dessa benämningar skapade som sagt ett slags underläge för DDR-medborgarna i återföreningsprocessen. Här finns dock anledning till ett påpekande: Förbundsrepublikens anspråk på att företräda hela Tyskland och betrakta även östtyskarna som tyska medborgare hade juridiska konsekvenser. Genom att grundfördraget höll fast vid principen om två tyska stater, men en tysk nation, innebär det att DDR inte var utland för Förbundsrepubliken i folkrättsligt hänseende. Det betydde i sin tur att alla DDR-flyktingar som kom till Västtyskland automatiskt fick förbundstyskt medborgarskap och inte kunde utlämnas.

Vad kallar vi då länderna i dag? En sökning i KORP⁹⁵ visar att vi nu kallar det förenade Tyskland för "Tyskland", och att "Förbundsrepubliken (Tyskland)" fortfarande är en främmande fågel i svenska tidningar. "DDR" förekommer något oftare än "Östtyskland" och har också pas-

93. Hermanns (1992) s 255-256; Hellmann (1989) s. 147-149.

94. Hermanns (1992) s. 255.

95. Sökningen omfattade den senaste tidningskorpusen i KORP: (GP 2013) <[http://spraakbanken.gu.se/korp/#?lang=en&stats_reduce=word&cqp=\[\]&corpus=gp2013](http://spraakbanken.gu.se/korp/#?lang=en&stats_reduce=word&cqp=[]&corpus=gp2013)> (10/3 2016) och de senaste webbnyheterna (2013) <[http://spraakbanken.gu.se/korp/#?lang=en&stats_reduce=word&cqp=\[\]&corpus=webbnyheter2013](http://spraakbanken.gu.se/korp/#?lang=en&stats_reduce=word&cqp=[]&corpus=webbnyheter2013)>(10/3 2016).

serat "Västtyskland" i frekvensstatistiken. Det återspeglar inte överraskande det faktum att sedan det delade Tyskland enades, har det framför allt varit det forna DDR som varit föremål för såväl forskarnas som mediernas intresse.

Nomen est omen: State names for divided Germany

The Cold War brought a competition of political systems between East and West. This battle was also waged on a discursive level. In this article the "German question" is investigated from a linguistic perspective by analysing the names used for both German states in political documents, and in press, informational and educational materials. By using different names such as the German Democratic Republic (GDR/DDR), East Germany, the Zone, the Federal Republic of Germany (FRG/BRD), West Germany and the Bonn Republic, the states were able to position themselves and simultaneously call into question the legitimacy of the "other" Germany. The names chosen were deliberate speech acts and part of the antagonism that characterized German-German relations until unification in 1990. A diachronic study of how the state names were used in the Federal Republic of Germany and the German Democratic Republic therefore illustrates the relations between the states.

The uses of German state names by other nations were also perceived as political statements. Neutral Sweden was caught in the middle of a German-German power struggle. Although the Federal Republic of Germany was certainly the more important partner, with a stronger influence during the period as a whole, the GDR nevertheless served as a role model in several areas. The article sheds light on Sweden's view of divided Germany during the Cold War by examining how both German states were portrayed linguistically in Swedish public discourse between 1949 and 1989.

The analysis shows that the German-German context involved regular wars of words, where the use of a name could prompt both domestic and foreign policy conflicts. The names of East or West Germany had political significance and were also explicitly agreed on in different contexts. The Swedish materials show a more pragmatic approach. Names were increasingly chosen to suit the context of communication and consideration of the German-German name preferences seemingly played a subordinate role. However, the study demonstrates that name practices changed in accordance

with the political debates caused by the German question. The attempt to portray the two German states as equal regardless of context, which started in the late 1960s, is remarkable.

The use of state names in the respective public discourse of the states reflects the balance of power and interaction of the Cold War. The study illustrates clear differences in how the two German states were portrayed linguistically in the Federal Republic of Germany, the GDR and in Sweden. But in spite of differences, the same image was evoked – West Germany was portrayed as the "real", prototypical Germany, whereas the GDR assumed more of a divergent status.

Keywords: Cold War, GDR, FRG, Sweden, State names, German question